

IRODALOMTÖRTÉNETI
KÖZLEMÉNYEK

SZERKESZTI
CSÁSZÁR ELEMÉR

HARMINCÖTÖDIK ÉVFOLYAM

I—II. FÜZET

BUDAPEST
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KIADÁSA
1925



TARTALOM.

TANULMÁNYOK, ÉRTEKEZÉSEK.

	Lap
<i>Badics Ferenc</i> : Adalékok «Bánk bán» történelmi forrásaihoz és magyarázatához.....	1
<i>Papp Ferenc</i> : Gyulai Pál lírai költészetének fejlődése 1858-tól 1909-ig.	23
<i>Mitrovics Gyula</i> : Arany János esztétikája. I. közl.....	56
<i>Békei Jolán</i> : A francia hatás Kisfaludy Sándor lírai költészetében. I. közl.	70

ADATTÁR.

Madách-ereklyék. <i>Tolnai Vilmostól</i>	84
Vörösmarty Görgey-verse. <i>Tolnai Vilmostól</i>	90
Ismeretlen virágének a XVII. századból. <i>Harsányi Istvántól</i>	92
Jókaihoz írt levelek. Közli: <i>Baros Gyula</i>	93
Révai Miklós leveles-ládájából. Közli. <i>Hellebrant Árpád</i>	98
Három levél Kazinczytól, egy Kazinczyhoz. Közli: <i>Harsányi István</i>	108
Verseghy utolsó versének forrása. <i>Timár Kálmántól</i>	114
Verseghy Ferenc néhány ismeretlen költeménye. <i>Horváth Konstantintól</i>	115
Csokonai szindarabjainak előadása. <i>Gulyás Józseftől</i>	121
A Debreceni grammatika szerzői. <i>Harsányi Istvántól</i>	123
Volt-e Apolloniusnak s Markalfnak régibb feldolgozása, ill. kiadása az ismerteknél: <i>Gulyás Józseftől</i>	126
Arny egyik szerepéről. <i>Gulyás Józseftől</i>	127
Adalékok Benkő Ferenc életéhez. <i>Szilády Zoltántól</i>	128
Kisfaludy Károly levele Markovics Mihályhoz. <i>Verő Leó</i> tól.....	130
Adat Zrínyi a költő halálához. <i>Gulyás Józseftől</i>	131

KÖNYVISMERTETÉS.

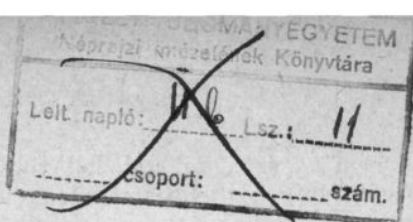
Zsigmond Ferenc: Jókai. <i>Papp Ferentől</i>	132
Papp Ferenc: Rákosi Jenő, a hírlapíró. <i>Kéky Lajostól</i>	135
Ady-Muzeum. I. k. <i>Kocsis Lénárd</i> tól.....	136
Eckhardt Sándor: A francia forradalom eszméi Magyarországon. <i>Hankiss Jánostól</i>	138
Motz Atanáz: A német irodalom története. <i>Koszó Jánostól</i>	140
Borbély István: A magyar irodalom története 1825-ig. <i>Gálos Rezsőtől</i>	141
Dalmady Győző költeményei. <i>K. K. J.</i> -től.....	143

IRODALOMTÖRTÉNETI REPERTORIUM.

Az 1924-ik évről. <i>Hellebrant Árpád</i> -től.....	144
A szerkesztőhöz beküldött könyvek	150

A szerkesztésért felelős:

CSÁSZÁR ELEMÉR. (BUDAPEST, I., PAULER-U. 4.)



ADALÉKOK «BÁNK BÁN» TÖRTÉNELMI FORRÁSAIHOZ ÉS MAGYARÁZATÁHOZ.¹

I.

Gyulai és Arany klasszikus becsű elemzései óta Katona *Bánk bánja* úgy van bevezetve irodalmunk történetébe, mint — némely fogyatkozásai ellenére is — remekmű s a legjobb magyar nemzeti tragédia. Ezt az ítéletet Beöthy, Rákosi, Riedl s mások esztétikai vizsgálatai végeredményül szintén megerősítették. De alig húnyta le szemét Gyulai Pál, egy Harmos Sándor nevű új esztétikus «régi sejtelmek» után — mint mondja — úgy találta, hogy «a tragédia történelmi alapjára, irodalmi forrásaira és tragikumára vonatkozó tudásunk *revizióra szorul*». Erről három terjedelmes értekezésben számolt be, melyek az IK. 1910., 1912. és 1913. évi kötetekben jelentek meg. Szó sincs róla, újabb történelmi és irodalmi adatok előkerülése s az idők folyamán változott irodalmi ízlés meg újabb esztétikai mérőeszközök alkalmazása időnkint jogosulttá teszik a régi megállapítások újra-értékelését — csak legyen hozzá kellő fegyverzete a revizornak. Harmos fegyverzetét azóta senki sem vizsgálta felül, pedig szükséges volna szóvá tenni, vajon csakugyan annyira hibásak a régi esztétikusok megállapításai?

Gyulai, mikor átdolgozta *Bánk bánról* írt régi tanulmányát, mind felhasználta könyvében (1883.) az addig megjelent hazai és külföldi irodalmi kutatások eredményeit, de Harmos kevesli Gyulainak Schiller és Shakespeare hatásáról mondott összefoglaló ítéleteit és a *Fiescoból*, *Wilhelm Tellből* és *Hamletből* vett bő idézetekkel bizonyítja, hogy ezek nemcsak hangulat és dikció tekintetében hatottak *Bánk bánra*. Léptenyomon tévedéseket, ellenmondásokat lát Gyulai és Arany egyéb észrevételeiben is. Az utóbbi pl. azt mondja többek közt, hogy Bánk egyszer cselhez akar folyamodni, de ő «nem az az ember, ki csel tudjon szőni»; Harmos bizonyítgatja, hogy «a cselhez folyamodó ravaszkodás igenis érvényesül a drámában». Arany is, Gyulai is megrójják azt, hogy «a királyné csak Izidorától tudja meg a nádor hazaérkezését», valamint azt is, hogy «a

¹ Felolvastatott a M. Tud. Akadémia I. osztályának 1925 január 5-iki ülésén.

költő nem ad számot arról, hol volt, mit tett Bánk hajnaltól késő délutánig»; Harmos mindennek az ellenkezőjét igyekszik kimutatni — több-kevesebb valószínűséggel. Megtetézi mindezt azzal a kijelentéssel, hogy a *Bánk bán* — «nem nemzeti, hanem lovagdráma». Utóbb (1912: 281. l.) elismeri ugyan, hogy a *Bánk bán* — «valóban a legnemzetibb irányú és szellemű drámánk», de — úgymond tovább — «műfajilag nemzeti, történeti, politikai drámának nem mondható». Elismeri (1910: 291. l.), hogy a *Bánk bán* — «a világirodalom egyik legtragikusabb drámája», de «elavult teoriából» eredettnek mondja Gyulai felfogását, midőn Bánk tragikumát abban látja, hogy a becsületén ejtett sérelem kiforgatja egész lényéből: a nádorból törvénytágadó, az alkotmányos államférfiúból forradalmár, a lovagból nőgyilkos stb. lesz. Harmos azt mondja, hogy ez ellentéteket folytatni lehetne, s folytatja is, csak hogy ez ellentétek nála még inkább «a bonyodalom fázisait s nem a katasztrófát érintik». Szerinte Melinda halála a Bánk tragikuma. Bánkot — úgymond — «lovagi érzülete sodorja szerencsétlenségbe» (ezért nevezi lovagdrámának), jó hírnevének «a lovag legföltettebb kincsén ejtett csorbának megbosszulása adja kezébe a gyilkot». (U. o. 289. l.) De vajon Bánknak kényes becsületérzése nem csak egyik alkotó része-e az ő több szálból oly mesterien szőtt jellemének?

Rákosi Jenővel szemben hangsúlyozza Harmos, hogy Katonának nem kellett töprengenie, hogy megfelelő halállal büntesse Bánkot, mert életben-maradásának alapja a középkor felfogásában van, s Beüthy életbenmaradó drámái hőseinek sorát ő még Hebbel *Gyges és gyűrűje* című tragédiájával toldja meg, ahol Gyges szintén életben marad, a női becsületében meggyalázott Rhodope királyné pedig, miként Melinda, szintén meghal. De itt a helyzet egészen más: miután a csábító Gyges megöli a párbajra kényszerített királyt, s maga foglalja el trónját, Rhodope önkézével vet véget életének. Harmos ráadásul még egy nagyon kommunista ízű párhuzamot von *Bánk bán* és a német tragédia meg Katona és Hebbel között. «Amint — úgymond (1910: 292. l.) — a *Bánk bánban Gertrud parabolája sejteti*, hogy lesz olyan kor, mikor egy Melidának nem kell elpusztulnia (*Fiesco* Berthája, kit szintén erőszakkal ejtenek meg, nem is pusztul el), úgy Hebbel tragédiájában Kandaules király mondja ki, hogy *egy jövendő korban a női báj, mint minden esztétikai szép, az embertársak gyönyörűsége lesz, nem az egyesé*. Rhodope még nem ennek a kornak asszonya, ezért válik tragikus alakká». De Harmos elferdíti mindkét nyilatkozatot; s ha úgy értenők is, mint ő, vajon szabad-e Gertrudnak halálos félelem izgalmai közt mondott, különben frivol erkölcsi felfogását jellemző megjegyzése alapján Katonát Hebbel «congeniális magyar elődjének» nevezni? — Hebbelének, akit már az egykorú német kritika megrótt a borzalmas és kü-

lönködő eredetiség hajhászása miatt. (...hat aus den meisten Schöpfungen weit mehr Bizarrerien und Grotesken als Kunstwerke gemacht. J. Scherr.)

Éfféle elkalandozásainál értékesebbek Harmosnak 2-ik és 3-ik értekezésében közölt fejtegetései, melyekben a drámai cselekvény egyes mozzanatainak oksági kapcsolatát és Katona stílusának, sőt egyes mondatainak és szavainak szerves összefüggését magának a drámának különböző helyeiből bizonyítja. Ezek a fejtegetések még polemikusabb természetűek mint az előbbieik, mert — Péterfy és Hevesi iskolai kiadásaiig — sorra veszi a homályos helyek összes magyarázatait. Bizonyos, hogy a *Bánk bán* helyes megértését sokszor nehezíti a — szenvedélyes helyzeteknek különben megfelelő — szaggatott drámai nyelv szokatlan tömörsége, s Harmosnak a vonatkozó rokonhelyek összeállításával nem egyszer sikerül is világosságot derítenie a homályra; de többször, fölényes hangú érvelése ellenére, nem az ő részén van a teljes igazság. Ezek részletezése azonban messze vezetne.

Tulajdonképeni tárgyam kapcsán azonban Harmosnak a «történeti alapra» vonatkozó fejtegetéseit kissé mégis bővebben kell méltatnom, mert ebben szinte hemzsegnék a történeti tájékozatlanság és a módszertelen vizsgálat hibái.

Felületes és hibás mindjárt legelső «megállapítása», hogy «Heltai krónikája szolgáltatta *legnagyobb részét* Katona tragédiájának meséjét». «Ez a krónika említi fel — így folytatja — Bánknak az *Baraknak nemzetségéből* való eredetét» és «a királynénak *törrel* való megöletését.» Harmos — úgy látszik — Heltai krónikáját csak abból az idézetből ismeri, melyet Gyulai könyvében talált, mert egyedül itt fordul elő a *Baraknak* szó, nyilván Gyulai másolójának hibájából, mert a Nemzeti Könyvtár (1854.) kiadásában, melyre Gyulai hivatkozik, *Baruknak* áll, és így van Heltai 1787-iki győri, sőt első (1575.) kiadásában is. De ha már megemlíti Harmos, hogy Heltai Bonfini nyomán halad (ezt különben könyve előszavában és címlapján maga Heltai is megmondja), talán meg kellett volna néznie legalább Bonfini munkáját, aki azt mondja¹ Bánkról: «nobili *Borum genere* natum», de Bonfini is csak átírja Thuróczy szavait: «Bancbanus, *de genere Bor oriundus*», ezt pedig Thuróczy a még régibb *Képes krónikából* vette át szó szerint. Nyilvánvaló tehát, hogy Heltai a Bonfini többszámú *Borum* szavát *Boroknak* fordíthatta, s másolati vagy sajtóhibával került krónikájába *Baruknak*. A költő is azt mondatja Bánkkal az V. fvban (amit aztán a király is ismételt): «Árpád és *Bor* vére

¹ *Rerum Ung.* Lipsiae, 1771. Decad. II. Lib. VII. 286. l. Ez Bonfini munkájának 7-ik, addig legjobb kiadása, valószínűleg ezt használta a költő is, azért alább mindenütt ezt a kiadást idézem.

közt bíró csak Magyarország lehet». A költő tehát nem *Heltai-ból*, hanem — ha nem régibb forrásokból — Katona István *Historiájából* vagy Bonfiniéből jobban tudta Bánk eredetét, s így tudja Fessleről kezdve valamennyi újabb történetíró is.¹

Ami pedig a történeti, mellyel Bánk Heltai szerint «általíté» a királynét, azt a költő máshonnét is vehette; hiszen Longinus is azt mondja (idézve Pray *Annales Regum* 1763. 203. l.): «Bancbanus, de genere Bor ortus, mucrone transverberans (Reginam) necavit.» Igaz, hogy a legtöbb forrás *gladio, hasta* vagy *lanceis* szabdaltatta szét a királynét (a kard a drámában is állandóan ott függ Bánk oldalán, többször ki is rántja), de a költő céljainak jobban megfelelt, ha nyílt színen, a *királyné kezéből kicsavart tőrrel* szúrja le őt Bánk.

Hibás megállapítás az is, hogy «Heltai elbeszélése egyezik a mi drámánk főcselekvényével», mert Heltai csak hosszabb lére ereszti s kora izléstelen modorában beszéli el Bánk és neje történetét, melyet már Bonfini is bővítve és kiszínezve ad elő Thuróczy után, ez pedig még korábbi források után, mint ezeket Katona *Historia criticája* sorra pontosan idézi és bírálja. A költőnek nem is kellett máshová fordulnia adatokért, itt jóformán mindent megtalált. Ez esetben tehát, mint sok egyébben, megint nem, s még kevésbé «legnagyobbbrészt» Heltai, hanem Katona *Historiája* a költő főforrása. De persze ez *latinul* van írva, Heltaié pedig magyarul, s Harmos ezt is csak Gyulai könyvének csonka és hibás idézetéből ismeri.

Azt állítja továbbá, hogy «a költő nem hisz a királyné teljes ártatlanságában, pedig Katona István *Sz. Erzsébetről következtetett* Gertrud jellemére. A költő szerint — úgymond — Erzsébet erényeit nem köszönheti anyjának, mert már négy éves korában elvitték Eisenachba (a költő csak egy thüringiai *klastromot* mond) és ott is maradt. Ez már — mondja Harmos — *Fessler hatása*, ez a historikus állította (csak ez is!), hogy *Sz. Erzsébet* nem Gertrudis nevelése». Ahány szó, annyi hiba. Fessler nagy történeti munkája² a krónikákban és oklevelekben szétszórt adatok világos összefoglalása, vonzó, szinte novellisztikus előadása és szabadelvű felfogása miatt — sokáig valóban kedves olvasmánya volt a közönségnek, sőt hatással volt a korabeli történetírókra és költőkre is. De a *Bánk bánra* csak ennek átdolgozásakor lehetett hatással, mert a kolozsvári pályázatra szánt első kidolgozás 1815. júl. végén már készen

¹ Egyedül Karácsonyi J. *A magyar nemzetségek a XIV. sz. közepéig* (1900. 154. l.) mondja, hogy «sem az oklevelek, sem Bánk b. birtokai nem mutatják, hogy Bánk bán csakugyan a *Bäär* (= Boor, Bor, Kalán) nemzetség sarja volna.»

² *Die Geschichten der Ungern*. I—XV. Leipzig 1815—1825.

volt, Fessler első kötetei pedig csak ez év őszén jelentek meg.¹ Mióta a dráma emez első kidolgozásának kézírata, bár csonkán, előkerült,² már bizonyosan megállapíthatók a 2-ik kidolgozásban Fesslertól kölcsönzött részletek. (L. Tolnai alatt id. dolgozatát.) Ezek a dráma lényegén nem változtatnak, legfeljebb, mint pl. Petur beszédében a kis Erzsébet pozsonyi átadásakor a roppant értékű ajándékok átadásával Gertrud pazar bőkezűségét akarta a költő jellemezni s ezzel is fokozni iránta az elégtelenség gyűlöletét. De ezért az adatért sem kellett a költőnek épen Fesslerhez fordulnia, mert mindketten megtalálták — már Pray és Katona utalása nyomán is — Sz. Erzsébetnek a thüringiai Theodoricus által írt életrajzában, melynek Pray- és Canisius-féle kiadásai akkoriban elég ismeretesek voltak. E szerint Erzsébet neveltetése középkori szokás szerint mindenestre *kolostori* volt (férje halála után özvegyen is odavonult), valószínűleg *jegyese anyjának felügyelete* alatt. Leánya neveltetésére Gertrudnak már a nagy távolság miatt sem lehetett befolyása; de egyénisége sem volt alkalmas e feladatra, mert mint Theodoricus igen találóan jellemzi Sz. Erzsébet szüleit: «Erat autem Andreas rex vir quietus et bonus, regina vero mulier virtuosa (t. i. a szó eredeti értelmében: *férfiás*) et fortis, quae femineae cogitationi virilem animam inferens, regni tractabat negotia». (Pray kiad. 1770. 42. l.) Ez a királyné alapjellemvonása a drámának már első kidolgozásában is, s innét tudhatta a költő — még Fessler olvasása előtt: hol és kik nevelték a kis királyleányt.

Ami azt illeti, hogy Katona István Szent Erzsébetről «következtetett» Gertrud jellemére, ennek épen az ellenkezője igaz. Katona ugyanis, miután sorban megszólaltatta³ a legrégebb forrásokat, melyek mind úgy adják elő a Bánk neje elleni merényletet, hogy ez Gertrud tudtával («ipsa conscia» — «consenserat») vagy épen segédkezésével («vi tradidit fratri hospiti») történt: Pray és Dlugoss mentő kísérleteivel szemben azt mondja *következtetésül*, hogy ő ugyan semmit sem akar levonni Gertrud tisztességéből — «negare tamen pertinaciter nolim... scelus illud ita patratum fuisse, ut suspicio lenocinii Gertrudem, etsi fortasse ignaram, afflaverit» etc. vagyis épen nem tagadja, hogy a *kerítés gyanúja*, ha *talán ártatlanul is*, mégis csak Gertrudra szállt. A költő tehát nemcsak ellentétben nincs Katona Istvánnal, sőt épen az ő véleményét

¹ Tolnai Vilmos az IK. 1918. 1. füzetében a lipcsei kiadók adatai alapján kimutatja, hogy Fessler I—II. kötetei 1815. szept. 30.—okt. 10. közt jelentek meg, hazánkba tehát legjobb esetben csak késő ősszel juthattak el.

² Kiadta Császár Elemér az IK. 1913. évi köt. és külön. A költő följegyzése szerint 1815. júl. 30.-án készült el.

³ *Historia critica*. Tom V. 198. s. köv. l.

fogadja el. Fessler még határozottabban vádolja Gertrudot¹, cinikus mosollyal hozzátéve, hogy a középkorban könnyű volt vezekelni s a bűnös lelkiismeretet megnyugtanni bucsújárás-sal, templomépítéssel vagy kolostoralapítással. A költőt tehát Fessler legfeljebb megerősítette korábbi véleményében, mely a főntebbi források alapján már műve első fogalmazásakor kialakult olyképen, hogy *Gertrud nem volt teljesen ártatlan*; a dráma kiadásakor (1821.) meg is jegyzi előszavában, hogy «csak mély tiszteletre méltó állapotya (t. i. királynői méltósága) az, mely őt valamennyire méntéségére kényszerítette.»

Ugyanez a tekintet vezette abban is, hogy a királyné melyik testvérét tegye Bánkné merénylőjévé. Katona *Historiájából* ismerte az összes forrásokat, melyeknek egy része a királyné testvérei közül *Berchtold* kalocsai érseket, más része *Eckbert* bambergi püspököt tartja annak. Katona István (id. h. 200. l.) azonban hozzát teszi: «alii contra censent, vel in *Ottonem* . . . vel in *Henricum* . . . utrumque Gertrudis fratrem culpam reiciendam» etc., amit Fessler még azzal told meg (id. h. 416. l.): «*Um diese Zeit waren auch Otto und Heinrich . . . an dem Ungarischen Hoflager*». A költő ugyan legtöbb okkal *Berchtoldot* tartja merénylőnek, mégis — úgymond előszavában — *minthogy már mások is Ottót vették gyanúba* (legutóbb a Müller-Csery-féle elbeszélés): ő is, már az első fogalmazásban, *Ottót* tette merénylővé. Miként Pray és Katona, ő sem akarta a két főpapot pellengérré állítani, főkép szinpadon, azért — úgymond — «meg fog Ottó engedni, ha nevéhez kötöm öccsének esztelenségeit».

Ottó ilyen szerepeltetését Harmos is hajlandó elnézni a költőnek, de annál erősebben felrója neki azt, hogy *Ottót* is részesnek tünteti föl Sváb Fülöp király meggyilkolásában. Valóban így tünteti föl, de ezt is tudatosan teszi, tudja, hogy ez a részesség nem egészen bizonyos, azért a drámában csak kevesen tudják, szinte csak egyedül Biberach, s mivel ennek a szája könnyen eljárhat, utóbb ez egyetlen tanút leszúrja. De különben sem irtózik a vértől. Mikor a megölt királyné kincseit elrabolja (történetileg igazolhatóan — maga Endre írja meg a pápának — ezt is *Berchtold* követte el), halálra sebszi a kincseket védő polgárt, és az ő jutalmat ígérő utasítására gyilkolják le bérencei a szegény *Melindát* is. Mindezt a drámai megokolás tette szükségessé, hogy annál jobban föl lehessen tenni róla a király-gyilkosságot s az aljas merénylet elkövetését. — Igen, mondja Harmos, csakhogy az *újabb német történeti munkák* kétségbenvonhatatlanul bizonyítják, hogy *Ottó* még gyanúba sem jött a király-gyilkosságban. Persze ez új

¹ Fessler id. m. II. k. 418. l. jegyzetben. Ezt a jegyzetet később a munka átdolgozója a 2-ik kiadásban mellőzte.

kutatások eredményét költőnk nem ismerhette, de nem is volt rá szüksége: ő nem történelmet, hanem költeményt írt, s neki elég volt némi történeti hitelül, hogy már mások is gyanúba fogták, és elég volt hiteles forrásokból tudnia, hogy a két főpap közül az egyik valóban résztvett a király-gyilkosságban¹, másrészt, hogy mindkettő, talán mind a három testvér «kicsapongó» életű volt (amit Harmos sem tagad), föltehetette tehát, hogy a negyedik is csak ilyen mákvirág volt, hiszen ezek «erkölceiről» következtetve vonták kétségbe többen Gertrud erkölceit is.

Említi Harmos, hogy a költő «bizonyára olvasta» Engel, Pray s a két Budai munkáit, de művére — úgymond — csak Budai Ferenc hatott. Katona csakugyan olvashatta nemcsak az említett néhány történetíró munkáit, hanem még sokkal többet, hiszen köztudomású, mily szorgalmasan látogatta az egyetemi és múzeumi könyvtárakat, nemcsak *Bánk bán*-ért, hanem azért is, mert még több történeti tárgyú drámát tervezett. De Harmos aligha olvasta egyiket is, különben nem maradt volna adós a felelettel, hogy ugyan miben hatott költőnkre éppen Budai Ferenc, ki azt állítja, hogy az egész merénylet-históriát maga «*Bánk bán találta ki*, hogy maga mellé több gyilkosokat kaphasson és mások előtt gonosz cselekedetének valami mentő színt adhasson». De ha nem olvasta ezt Harmos a *Polgári lexikonban*, Gyulai könyvéből is meggyőződhetett volna állítása képtelenségéről.

Az is «históriai tévedése a drámának» — úgymond Harmos (1910:260. l.) — hogy a költő a dráma átdolgozásakor *Bánk* feleségének, *Adelájd*nak nevét Müller—Csery elbeszélése után a spanyolosabb hangzású *Melindára* változtatta s őt a *Constantia* királyné kíséretében beköltözött *Simon* és *Mikhál* spanyol főnemesek hugával, a világszép *Totával* azonosította. Valóban így tett a költő (előszavából kitűnőleg ezúttal is igen tudatosan), mert ő azt a *Konrád-fia Benedictus Duxot*, aki *Kézai* szerint nőül vette a szépséges *Totát*,² azonosítja *Bánk* bánnal, a spanyol rokonságot pedig más «irományban» is megerősítve látván, műve átdolgozásakor sokszorosan beleszötte a cselekvénybe, amivel a drámai összeütközéseket sokkal erősebb

¹ Ezt a drámában (II. felv. 2. jel.) *Petur* is tudja: «Egbert, az öccse (t. i. *Gertrudé*!) alig törölte le *Fülöp* királynak a vérének kezéről, s itt a seepüsi földet elnyerés».

² *Kézai* *Simon* a *Gesta Hungarorum Appendix*-ének 61. §-ban többek közt így ír: «... sororem (*Simonis* etc.), nomine *Totam*, tam formosam et pulcherrimam, quod eo tempore vix in mundo sibi similis haberetur; cui quidem *Virginii Benedictus Dux, Conradi filius... est coniunctus*». Megerősíti ezt az a kettős (1202. és 1221. évi) királyi oklevél is, melyről alább még bővebben szólok. — A *Diesseni Monostor* följegyzése szerint is (id. *Mátyás Flórián Századok* 1907., 877. l.): «*Berchtold videns comitissam quandam ungaricam valde formosam...*»

hatásúvá tehetette. Ezért örült annyira a rokonság fölfedezésének; a dráma első kidolgozásakor ugyanis valahogy kikerült a figyelmét a Kézai *Appendix*.¹

Igen ám, de Harmosnak, Acsády *A magyar birodalom története* c. munkáját (1903.) olvasgatva, «szemet szűrt» az a közlés, hogy Halics 1209-iki kormányzójának, «Korlát-fia Benedek, tehát szintén Benediktus, (sic!), erdélyi vajdának *halicsi krónikák szerint* a híres aragoniai szépség, *Tota volt a felesége*, tehát *ugyanaz*, ki Constantiával jött Magyarországra» stb. Azt azonban Harmos nem tudja (s talán Acsády figyelmét is elkerülte), hogy Pór Antal már tíz évvel azelőtt (1893.)² kétségbevonta, hogy az a Benedek, aki 1206—1209-ig erdélyi vajda volt, ugyanaz volna, mint az a Korlát-fia Benedek, ki 1202—3-ban volt erdélyi vajda. Ugyanakkor (1893.) Pauler Gyula is határozottan állást foglalt Acsády föltevése ellen³: «Hogy a volini évkönyvek Benediktje — úgymond — a Korlát-fia Benedek, a Tota férje, — *csak gyanítás*, mely azon alapszik, hogy abban az időben más ily jelentékeny Benedek nem szerepel»; megengedi, hogy — (mint a költő hiszi s Pór Antal is állítja)⁴ — «*Bánk talán azonos Benedekkel*», de bizonyos, hogy «*Bánk nádort*, az összeesküvés egyik főemberét, *sohasem nevezik Benedeknek* s a volini évkönyv is megkülönbözteti a Benedictust és Bánkot». *A költő is így okolja meg eljárását*, midőn a dráma előszavában a Benedek és Bánk neveket azonosítván azt mondja: «*Mint hogy Bánknak meg kell maradni és nem lehet Benedek*, ezért a többit (t. i. a többi szereplő nevét) is *a régi mód szerint ejtem*». (Petur, Mikhál stb.) Tehát csak kiejtésbeli különbséget lát a kettő között; mint újabban Pór Antal is.⁵

¹ Alig hihető ugyanis, hogy Katona, aki annyi történeti munkát olvasott, épen Kézai krónikáját ne ismerte volna, melyet Horányi nem régiben kétszer is kiadott (az első t. i. nagyon hibás és hiányos szövegű volt), de a «jövővény nemesekről» szóló *Függelék* 61. §-át, melyben a Constantiával bejött spanyol család történetét beszéli el, valahogy nem vette észre; most Horányi 2-ik kiadását (1782.) használja, mert *Konrád* gróf neve, melyre a költő az előszóban hivatkozik, az első kiadás szövegéből hiányzik.

² Pór Antal: *Az erdélyi vajdák sorozata a XIV. század végeig*. Erdélyi Múzeum X. köt. (1893.) 4. l.

³ Pauler Gyula: *A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok korában*. II. köt. (1893.) 49. sz. jegyz.

⁴ Pór A. id. h. 1893.: «A következő vajdáról, a *Korlát (Konrád)-fia Benedekről*, aki 1202—3-ban viselé e méltóságot és Imre királytól Martonfalvát kapta (l. alább), *azt tartom, hogy Boor nemzetségbeli híres Bánk bán*».

⁵ Pór A. *Bánk bán Melindája*. Az Erdélyi Múzeum-egylet... kiadv. VII. köt. (Kolozsvár 1890.) 492. l.: «Tudván tudjuk, hogy *Konrád*, *Korrád*, *Korald*, *Korlát* egy nevet jelöl; azonképen, hogy *Bene*, *Beke*, *Benedek*, *Benke*, *Bekese*, *Benkó*, *Bankó*, *Bánk* a latin Benedictus magyaros változatai.» (L. még alább a 13. lap 1. sz. jegyzetét.)

Íme tehát költőnk megint úgy tévedt, hogy «tévedését» az újkori történetírók sem kifogásolják, pedig Harmos szerint ez a fontos. Ő azonban tovább folytatja fontoskodásait, s «történeti tévedést» lát abban is (1910:261 l.), hogy Gertrud meggyilkolása «a királyi palotában történik», és nem is sejteti a költő, hogy *mely városban*, holott — úgymond — «a *pilisi erdőben, sátrában, vadászaton (?)* ölték meg a királynét». Igaz, hogy a *Chron. Metrorhythm*-ban így van: «*Campestri tentorio* (tehát nem az erdőben) *regina necatur et in Monasterio Plys tumulatur.*» (Id. Katona V. 198. l.) A *Képes krónika* nem említi a sátrat, de nyilván ott történtnek véli a gyilkosságot, mert a közelben: «*in monasterio griseorum monachorum de Pelis tumulatur.*» Szó szerint így Thuróczi is (id. Katona V. 197. l.) De viszont Lambertus Leodiensis (id. Katona V. 222. l.) «*Regina in palatio suo interficitur.*» Dlugosznál is (u. o.), mikor Bánk az összeesküvőkkel «*in curiam regis* advenisset», itt ölték meg. De Fessler is, kinek munkáját mégis csak ismerhetné Harmos, azt mondja: «*Die schändliche That wurde in dem Zimmer der Königin vollbracht.*» (Id. m. II. 417. l.) A költő tehát megint tudatosan járt el a gyilkosság helyének megválasztásánál, mert a *királyi palota* (mellékes, hogy melyik városban, de valószínűleg Ó-Budára kell gondolnunk) jobban megfelelt a drámai cselekvény színhelyeül, mint a *sátor*. Ebből különben (hogy újkori történetírót is idézzünk) Pór Antal azt következteti¹, hogy a gyilkosság szept. 28-án történvén, valószínűleg Esztergom környéke értendő, ahol voltak királyi szőlők, s így *szüreti alkalommal* (és *nem vadászaton*, mint Harmos gondolja) történt a vérengzés, azért vitte oda Gertrud a gyermekeit is.

S ennyi hiba és tévedés «megállapítása» után Harmos, miután Szalay Lászlóval is igazoltatta a költő nagy történeti tájékozottságát, végül (1910:261. l.) mégis megengedi, hogy «a *födologban* a történelmi hűség legszigorúbb követelményeinek is megfelel a mű. A dráma korhű». Ez igaz, de ennek megállapítására a föntebbiek után Harmos nem illetékes. Aki akár ennek, akár az ellenkezőnek bizonyítására vállalkozik, annak nagyobb történeti készültséggel kell a munkához fognia és nem újkori történetírókból kell a régibb költők történeti hitelét vagy állítólagos tévedéseit megállapítania, hanem rendszeres vizsgálattal azt kell elbírálnia, hogy milyen források álltak a költő rendelkezésére műve írásakor s azokat hogyan használta fel költői céljai elérésére.

¹ Pór Antal: *Bánkbán Melindája*. Id. h. 504. l.



II.

A fõntebbiekben a példák egész sorozatából láttuk, hogy Katona József dráma-költõi céljaihoz képest mily tudatosan válogatott a források egymástól eltérõ adataiban. Tehette ezt annál bátrabban, mert még az oly éles szemmel és elmével dolgozó történétírók is, mint Pray és Katona, az ellentmondó adatokat felsorolva és bírálva, alig mernek döntení egyik-másik kérdésben — a hitelesség mellett. Pray azzal végzi vizsgálatát a királyné meggyilkolásának körülményeirõl, hogy nehéz megállapítani az igazságot, azért az olvasóra bizza: *«quisque ut voluerit, arbitretur»*. Katona István pedig kénytelen végül kijelenteni, hogy e történet körül annyi a homály: *«ut nec annus, nec auctor, nec caussa, nec modus illatae necis facile constitui possit.»* (Id. m. V. 203—4. l.) Bizonyos, hogy a költõ e két történétíró nagy oknyomozó munkáit gondosan áttanulmányozta s az ott idézett vagy külön is kiadott krónikákból és oklevelekbõl alaposan megismerte a XIII. század elsõ felének történetét s Gertrud meggyilkolása körülményeit, és ezek alapján alkotta meg drámája elsõ (1815. évi) szövegét. Az a homály és bizonytalanság, mely a királyné meggyilkolását körülveszi, nagyon kedvezõ volt mind a dráma cselekvényének, mind a személyek jellemének kialakítása tekintetében. A krónikák legnagyobb része (az osztrák *Rímes krónika*, vagyis a latin szövegû *Chron. Metrorhyth.*, a németül író Mügelni Henrik, a *Képes krónika* s az ezt követõ magyar történétírók egész Bonfiniusig, sõt ezen át Heltaiig) többkevesebb eltéréssel mind úgy adják elõ Gertrud esetét, hogy õ játszotta egyik öccse kezére Bánk bán nejét, s e miatt szövetkezett ez, a királynét német udvarával együtt különben is gyûlölõ elégületlen magyar urakkal annak megölésére. Más krónikák (pl. a marbachi, leobeni, salzburgi stb. évkönyvek) szerint Váradi Péter volt Gertrud gyilkosa, sõt némelyek szerint õ volt a sértett férj is; ismét mások (többféle évkönyv, az Alberik- és Theodorik-féle krónikák) csak általában, nevek említése nélkül a fõurak német-gyûlöletét mondják az összeesküvés s a királyné megölésének okául.¹ (Sõt Endre is a pápához írt levelében.) Katona egybefoglalja a két fõmotívumot: a Bánk nejen elkövetett merénylet magán-sérelmét s a politikai elégületlenség okát, de

¹ Az oklevelekkel dolgozó legújabb történétírók is épen így eltérnek egymástól. Pauler (id. m. 1893.) Pétert tartja Gertrud megölõjének. Marczali (*Millem. tört.* 1896.) a Bánk-monda mellett foglal állást, Karácsonyi id. mûvében viszont Bánk résztvett ugyan az összeesküvésben, de e miatt IV. Béla csak 1240-ben fosztja meg jószágaitól. (Simon bánt és az összeesküvés más részeseit már Endre 1214-be hasonlókép büntette.) *Mátyás Fl.* (Századok 1907.) mesebeszédnek tartja a férjes nõk meggyalázását s pusztán az országnagyok émet-gyûlöletében látja az összeesküvés és gyilkosság okát.

a küzdelemben jelentős szerepet juttat Peturnak is. Már az első fogalmazásban merészen bontakozik ki az igazi tragédia minden eleme, mesterművé azonban csak akkor lesz, midőn a kolozsvári pályázat eredménytelensége után újabb forrástanulmányai és Bárány Boldizsár barátjának bírálata alapján újra átdolgozza drámáját.

Az első fogalmazáskor Bánkról és családjáról csak annyit tud, hogy Bór-nemzetségbeli, előbb bán volt, most nádor, nevének nevét nem említik a krónikák, ő Adelájdnek nevezi; de a merénylet bűnét már akkor is Ottó nevéhez fűzte. Az átdolgozás előtt olvassa a Müller-Csery-féle elbeszélést, melyben szintén Ottó a merénylő s megtalálja itt a szép Melinda nevet. Aztán kezébe kerül Kézai krónikájának «függeléke», melyben nagy öröme megtalálja Bánk és neje igazi nevét s ez utóbbinak spanyol származását. Még nagyobb lehetett öröme, midőn az az «iromány» is kezébe került, mely nemcsak megerősítette Kézai adatait, hanem Benedek—Bánk és Tota—Melinda későbbi életviszonyairól is hiteles adatokat nyújtott. Ez az iromány II. Endre királynak egy 1221-ben kelt kettős oklevele¹, melyben átírja Imre királynak 1202-iki oklevelét. Ebben «Benedictus woyvoda», ki hű szolgálatai és kiváló katonai érdemeiért ez évben kapta Imre királytól Martonfalvát², most azt kéri tőle — hogy ezt a falut és Bojótot feleségének, nemes Tota asszonynak jelölvén ki hitbérül («pro dote ab ipso assignatas» sc. villas) — erősítse meg feleségét ezek örökös birtokában. Imre király készséggel teljesíti kedvelt hívének kérelmét s Constantia királyné kérelmére, mivel Tota, hazáját elhagyván, most is buzgó szolgálatában áll, megtetézi azzal, hogy Martonfalvának a királyi fiscust illető összes jövedelmeit is neki ajándékozza. Endre király később ezt a *Korláth-fia Benedictus Dux*-ot (Kézai is így nevezi), bár eleinte neki is nagy szolgálatokat tett, de utóbb a mágnások példájára («sicut frequentius Magnatum animos ad diversitates sensuum contingit alterari» mondja mintegy mentségére) — súlyosan vétett ellene, *számmuzte s összes birtokaitól megfosztotta*. Totának azonban most (1221-ben) azon érdemén, hogy egykor elhagyván hazáját, szüleit és rokonait (nevöket nem említi az oklevél), Constantia királynéval Magyarországra jött s előbb neki, utóbb — Constantia távozása után — *Getrud királynénak is állandó*

¹ Közölve Fejér Gy. *Codex diplomaticus*ában Tom. III. Vol. I. Budae 1829. 316—320 l.

² Az adomány-levelet közli Fejér Gy. u. o. II. 395. l. «Villa Martini» (Mortunsdorf) a mai Nagy-Marton Sopronmegyében, «Villa Boioth» a mai Nyerges-Ujfalú (régi nevén Nyergedszeg) közelében fekvő hegyes-völgyes birtok, melyet Benedictus vajda már korábban bírt, de nyilván most nevezett *Bojóth*nak, mert felesége családjának spanyolországi főhelyét is így hívták, s mert a kies fekvésű hely valószínűleg emlékeztette őt hazájára.

társaságában, törhetetlen hűséggel, mindig nemes és tisztos szolgálatot tanúsított, amennyiben időközben másnak adta volna is egykor hitbérül kapott birtokát, most visszaadja összes szabadalmaival együtt, minden pénzbeli váltság nélkül; sőt, hogy őt az ellene felmerülő rágalom bármiféle fondorlataival szemben («contra quaslibet emergentis calumpniae versutias») s bármi más támadás ellen mindenkorra megvédelmezze, nagyobb biztosítás végett *arany pecséttel* látja el a jelen adománylevelet.¹

Első tekintetre megkapja figyelmünket a sejtelem, hogy Endre király ezen átíró oklevelében a Bánk és Melinda tragédiája lappang. A költő mindenestre mély benyomások közt olvashatta. Mert az oklevél ugyan csak 1829-ben jelent meg nyomtatásban, de olvashatta kéziratban. Fejér György maga is jelzi, hogy az oklevelek megvannak a Széchenyi-gyűjtemény I. kötetében, s itt valóban máig is megvannak.² Ennek a gyűjteménynek (könyv- és levéltár) őre 1816 jan. 1-től fogva Horvát István volt, a régi oklevelek alapos ismerője, ki a fiatal ügyvéd-költőt jól ismerte, sőt — midőn ez a kecskeméti ügyészi állásért folyamodott — 1820 márc. havában kelt bizonyítványában³ igen melegen s úgy ajánlja őt, mint «kiváló figyelemre érdemest, mint a *nemzeti múzeumi könyvtárt látogatók közül is egyikét a legszorgalmasabbnak és általa régtől fogva ismeretes egyént*». Akit Horvát István így ismert és ennyire becsült, annak bizonyára igen szívesen adott útmutatást a Széchenyi-gyűjtemény könyvei és kéziratjai közt, sőt készségesen ajánlhatta, talán maga vezette Fejérhez, ki — a dráma átdolgozása idején — mint egyetemi tanár (1808—1818) még Pesten tartózkodott s már javában gyűjtögette a történelmi okleveleket; tőle tehát még olyan — drámája tárgyát érdeklő — okleveleket is kaphatott, melyek nem voltak meg a muzeumi gyűjteményben.

Katona József nagyon örvendhetett főképp Endre király 1221-iki kettős oklevelének, mely kiegészítette s hitelesítette a szintén jól értesült Kézai (udvari pap s királyi jegyző) adatait s igazolta a régi krónikák elbeszélését, melyek nyomán — már első fogalmazásakor — felépítette tragédiáját: íme az eddigi hűségés Bánk bán bizonyára a nején ejtett merénylet miatt elkeseredve állt az összeesküvő mágnásokhoz;

¹ Ez az oklevél végleg eldönti azt a kérdést is, hogy ez a Korláth (Konrád)-fia Benedek az igazi s u. az, kiről Kézai is ír (ő a szép Tota férje is), nem pedig a kegyetlenségéről és kicsapongó életéről elhírhedt halicsi kormányzó; ha ez volna, Endre azt egyéb bünei közt bizonyosan megemlíttette volna.

² Fejér Gy. jelzése: «Ex originali membrana Sanctoris Tabularii Augustae domus. *Collect. Széchenyianae* T. I. p. 225. squ.» Mai múzeumi jelzése: *Quart. Lat. 1280. 1. sz.*

³ Közli Miletz J. *Katona családi élete* 1886. 67—8. l.

ennek mentetetése, viszont Tota magasztalása s a «rágalom» említése mind a történeteket igazolja, kétségtelen tehát — úgy hiszi — hogy a *Benedek woywoda, utóbb dux* és *Bánk bán* ugyanaz a név és személy.¹

Az 1221-iki oklevélben nincs megemlítve, mikor történt «Benedictus dux» száműzetése és birtokaitól való megfosztása; de abból, hogy Tota birtokai már mások kezén voltak, mégis több év elmulását kell föltennünk. Hogy Tota csak ekkor (1221.) kéri vissza hitbérül kapott birtokait, mintha azt sejténé, hogy férjét elkísérte a száműzetésbe (az összeesküvők némelyike a királyné megölése után Lengyelországba menekült) vagy annak megkegyelmezése, esetleg halála után² az elégtelenség ösztönzésére kérte volna birtokai visszaszátát.³ Annyi bizonyos, hogy a király feltűnő készséggel tesz eleget Tota kérelmének, s mintha a két királyné körül udvarhölgyi minőségben teljesített hűség és nemes szolgálatainak kiemelésével akarta volna jóvátenni s feledtetni az asszonyi becülete ellen a *királyi udvarban* elkövetett merényletet, melynek esetleg még ezután is fölmerülő pletykáit — növédő lovagiassággal — rosszakaratú «rágalom»-nak mondja.

Mindezek tudása, ha lényegében nem változtatta is meg a költő eredeti koncepcióját, fontos módosításokra adott alkalmat. A dráma első fogalmazásában Bánk neje, a német nevű (s talán német származásúnak is képzelte) Adelájd, mélyen érzi ugyan szegényét, de nem hal meg; az átdolgozott drámában a büszke s világszép spanyol főúri hölgy sokkal mélyebben érzi sérelmét, szemérmes ártatlansága tudatában szokatlanul éles hangon tesz szemrehányást a királynénak, s midőn Bánk kételkedik hűségében, sőt megvetését érezteti vele, lelke egyensúlya meginog és beleőrül lesújtó szegényébe. Így lesz Melinda a női hűség s a családi élet tisztaságának mártirja, ki ennek

¹ Pór A. id. értekezése 497. lapján valószínű föltevéssel írja: «Benedek szlavón bán ekkor (1209) kezdette magát a tótoknál divatos Banco vagy Bánk névvel szólíttatni, már csak megkülönböztetésül is, mivel az erdélyi vajdát szintén Benedeknek hítták.» Endre királynak ekkor (1208—9) kelt oklevelei (L. Karácsonyi J. id. m.) végén az egyházi és világi méltóságok felsorolásaiban is meg vannak különböztetve: «*Bancone Bano, Benedicto Woivoda existentibus*».

² Endre 1217-ben már úgy szól róla, mint «*fidelis jobbagio noster Banco, tunc temporis palatinus*»; 1217-ben ismételve mint «*bán*»-t említik az oklevelek. *Cod. dipl.* III-I. 226. *Széchenyi-gyűjt.* id. h. 213. l. (régí sz.) Bánk még 1221-ben is hivatalt visel. (L. alább.)

³ Az Arany-bulla (1222.) 12-ik pontja kétségkívül mint régi sérelmek orvoslását iktatta törvénybe, hogy az *elhaltak nejei* (még ha férjök halálra ítéltetett vagy párbajban esett is el) «*hitbéröktől meg ne fosztassanak*». Ezt mint méltányos és jogos kívánságot az elégtelenség bizonyára már előbb is hangoztatták, Endre 1221-iki oklevele is azt mondja indítóókul: «*prout ordo iuris ac rigor iustitiae nos compulit*».

megsértését ép elmével nem élheti túl.¹ Ez nagyban fokozza Bánk gyilkos szándékát a királyné ellen, midőn pedig a nyomorult Ottó bérencei megölik, Bánk lelkét ez végkép megtöri, s tragikumra még teljesebbé lesz, mikor a királynét ártatlannak mondják a merénylet előkészítésében.

Bánkot némely krónika Gertrud megölése után egész nemzetségével együtt kiírtatja — nyilván Zách Feliciánnal keverve össze Bánk történetét. De a költő Katona István történelméből tudta (s ez átment a történeti köztudatba is), hogy Bánk Gertrud megölése után életben maradt; néhány évig (1213—1217-ig) neve nem szerepel az oklevelekben, de utóbb kegyelmet nyervén, néhány évig (1217—21.) ismét országos főtisztviselést viselt.² Ezért már a dráma első kidolgozásában sem halt meg.³ Az életben-maradást megerősítve látta a költő Endre 1221-iki kettős oklevelében is, amennyiben «Benedictus dux» — Bánknak kegyvesztetten kellett az udvarból távoznia. De a drámai hős vétsége súlyosabb megtorlást kívánt: Bánk életben marad, de erkölcsileg megsemmisül. Így a költő nem ütközött össze a történelmi hagyománnyal (későbbi élete már nem a költeménybe, hanem a történelembé tartozik); annyi bizonyos, hogy az országos elégtelenség miatt, melynek főoka épen Gertrud volt, Endre király Pray szerint *nem akarta*, Fessler szerint *nem merte* halállal büntetni; ezt az V-ik felvonás végén rövid magán-beszédében a király is megvallja: «Magam büntetni nem tudtam, nem mertem is!»

A drámának majd minden lapja tanuskodik arról, hogy a költő mily ügyesen fel tudja használni olvasmányainak legkisebb adatát is a cselekmény egyes mozzanatainak szövésében vagy a személyek jellemzésében. Ilyen pl. Gertrudnak Ottóhoz

¹ Pór Antal: *Bánk Bán Melindája* c. értekezésében az adatok önkényes kiszínezésével olyan «ledér» asszonynak festi Melindát, aki nemcsak Berchtholddal, hanem talán Eckberttel is «bűnös viszonyt folytatott», s ezért a «közmegevetés lett a büntetése». Az öregedő Bánk bánt is rövidlátó pipogya embernek rajzolja, ki már későn tudja meg felesége hűtlenségét és semmit sem mer tenni. Felesleges mondanunk, hogy Pór a történeti adatoknak ilyen magyarázatával egyedül áll egész irodalmunkban.

² Egy 1217-iki oklevél záradékában: «Jula Palatino comite, *Bancone Bano* . . .» (Közl. Katona V. 252. l. utóbb *Cod. dipl.* III—I. 226. l.) Ugyanez a két aláírás van egy «Alexander Pincernarum Magister ügyében» szintén 1217-ben kelt oklevelén. (A *Széchenyi-gyűjt.* id. köt. 213. régi lapon 10. sz. a. — Egy zágrábi egyházi adomány-levélen 1221-ben: *Bancone curiali comite regis et comite Albensi*.) (Közl. Katona V. 351—3. l. utóbb *Cod. dipl.* III—I. 322. l.) Ugyanígy egy 1221-iki kisebb adomány-levélen. (*Cod. dipl.* III—I. 323. l.) A költő tehát a dráma első fogalmazásakor már *Katona történelméből* tudhatta Bánk 1217. és 1221-iki szereplését.

³ A dráma első fogalmazásának nem rég előkerült kézírata a végén csonka s mintegy 3—4 oldal hiányzik a befejezésből, de a király már itt úgy nyilatkozik, hogy *kész mindenkinek megbocsátani*. (L. Császár. E. kiad. id. k. 313. l.)

intézett beszéde (1821: I. 37.), mely már az első kidolgozásban megvan: «Magam készíték útát, mivel *beteg Testvérem' megvidámítása volt Késztetöm*» stb. Ez a *Chron. Metrorhyth.*-ra mutat mint forrásra (id. Katona V. 198.): «Colocie praesul inflammat et regine suggerit, quod, ni pociatur Banci viri nobilis uxore, *tristatur et anxietatibus male moriatur. Regina quid faciat? rumpere consternatur ducta muliebritur, fratrem medelatur.*»

Ilyen alább (1821: I. 46.) Biberach beszédében az a hely, midőn tanácsot ad Ottónak: «Eredj utána (t. i. a királyné után), kérj engedelmet, mond(d), hogy *sokat hallottál a' Magyar feleségek ál(l)hatatosságáról . . .*» stb. Ez csak a 2-ik kidolgozásban van meg s nyilván Fessler hatása, ki (id. m. II. 417. l.) azt mondja: «*Der Tyroler Gast* (t. i. a két ifjabb testvér: Ottó és Heinrich egyike, aki beleszeretett Bánk szép nejébe), *den nationalen Zug des Ungrischen Frauenvolkes, Keuschheit und eheliche Treue, zu leichtsinnig beachtend . . .*» stb.

Az V. fvban pedig, midőn hírül hozzák, hogy Melindát Ottó ölette meg, Endre így sóhajt fel (1821: V. 137.): «Mindenujt Ottó! az, a' két én olly' annyira szeretni kéntelen valék, kiért szintén alattvalóim' gyűlölést vontam magamra . . .» Ez tulajdonképp Berchtoldra vonatkozik, kinek bűneit — mint láttuk — a költő tudatosan viszi át Ottóra; a hely forrása pedig Endrének 1214-ben a pápához írt levele (id. Katona V. 212. l.): *Archiepiscopus Colocensis «ob eius vehementem affectionem et promotionem super alios fere totius regni nostri maiorum et minorum odium incurrimus» etc.*

A mellékszemélyek közül *Izidórát* a költő úgy szerepelteti a drámában, mint a thüringiai küldöttséggel jött *Bendelebeni Egenholf lovag* özvegyének, a kis Erzsébet hercegnő leendő gondviselőjének *Berthának leányát*, ki nemcsak származására, (1821. IV. 87. l.) hanem arra is büszke, hogy ő a királyné «barátja». (1821: III. 67.) Mindkét adat a költő jellemző adaléka. — *Myska bánról* «a' Királyfiak' Nevelőjéről és fiáról *Solom mesterről* oklevél bizonyítja, hogy Endre király birtokadományjal hálálta meg nekik Béla királyfi megmentését. Sőt a *Tiborc* név is előfordul egykorú oklevelekben, mint *Tibortius* mosonyi comes neve. — Még akik tényleg nem szerepelnek, csak nevek említetik a drámában, mint *Román, Micislavic, Jerindo di Veglia* (II. fv. 2. j.), *Pontio di Cruce* (V. fv. 2. j.), ezek is mind történelmi személyek.

Mindezek csekélységek, de együttvéve olyan lelkiismeretességre mutatnak s a történelmi hagyományoknak olyan tiszteletét bizonyítják, melyhez foghatót történeti anyaggal dolgozó költőink között csak a legnagyobbaknál találunk.

¹ Fejér Gy. *Codex dipl.* III—I. 181. l. Az adomány-levél 1214-ben kelt.

A történeti hitelnek ilyen — hogy úgy mondjam — adatbeli külsősége azonban még korántsem elég a történeti korhűséghez, mert ennek voltaképp a költői cselekvényben, a szereplő személyek jellemzésében s a dráma egész levegőjében kell megnyilatkoznia. S Katona *Bánkban*-ja úgy van megalkotva, hogy — mint valami szövevényes szerkezetű gépnek alkatrészei — mind mozgásba jönnek a főcél érdekében, jellemei valóságos alakok, kiknek erényekből és gyöngeségekből vagy éppen bűnökéből font idegszállai következetesen működnek s általános emberi, faji és egyéni tulajdonaik szerint mind különbözőek ugyan, de úgy cselekesznek és beszélnek, mint az adott körülmények között a XIII. század emberei cselekedhettek és beszélhettek.

Különösen érdekes e tekintetben *Petur* alakja s a II-ik felvonás egész 2-ik jelenete az összeesküvők tanyáján, *Petur* házában. Nagyjában megvolt ez az első fogalmazásban is, de a dráma átdolgozásakor oly lényeges pótlásokat és módosításokat végzett rajta a költő, hogy *Petur* jellemzése s az a főjelenet igazán remekké csak ekkor lett. Azt már fentebb említettem, hogy a királyné pazarlásának jellemzésére (Sz. Erzsébet életrajza alapján) elmondhatja *Petur*tal, mennyi kincset adott a thüringiai küldöttségnek. Alább, midőn *Bánk* igyekszik a királyné iránti gyűlöletét mérsékelni, *Petur* azt feleli, hogy «rabló királyné» neki nem kell (olyan t. i. aki elveszi a magyarok birtokait s idegeneknek adja) és — az első fogalmazásban — ezzel toldja meg szavait:

Ha századok folyása' málvá még
élnék, midőn talán törölve már
Bőlesebb okokból az Arany Szabadság
el volna, — egy kukkot se szóllanék.

Ez — az Aranybulla záradékának eltörlésére (1687) való célzás — itt olyan anachronizmus, aminek helytelenségét a költő — úgy látszik — mindjárt érezte, mert jegyzetet fűzött hozzá: hogy a Bulla Aurea előtt is (ennek Exordiuma szerint) már oly nagy szabadsága volt a nemességnek, hogy csak ennek megerősítését kérik. A dráma átdolgozásakor tehát ennek értelmében így módosítja a fentebbi sorokat:

Meg kell erősítenie (t. i. Endrének) régi, szent
első királyunktól kitett szabadság-
béli Jussainkat; vagy ha megmutatja,
hogy a' Hazám' boldogságán segít
ezen Szabadság eltörlése, — egy szót
se szólok stb.

Így mindenesetre korszerűbb a hely, mert a lázongók egyik követelése már a királyné megölése előtt az lehetett, hogy e szabadságlevél kiadásával biztosítsa magát a nemesség az egyre növekvő jogtalanságok ellen.

Legfontosabb azonban az a betoldás, mely a jelenetnek ezt a részét a dráma legszebb lapjává tette. Az első fogalmazásban ugyanis, mikor Bánk hiába próbálja csitítani Peturt, de párthívei már ingadoznak, *Petur ott akarja őket hagyni* s végső elkeseredésében Bánk «hová?» kérdésére ezt feleli:

... Pokolba! hogy szegény
lelkem halálra rángatódva, a'
bilincseit nyelő Hazámna~~k~~ el
holt tagjain *magamnak egy akasztó*
fát készülnök mindgyárt emelni fel.

Ekkor már hallatszik az ő szava: Biberach jön stb. Az átdolgozáskor *nem ő megy el hazulról*, hanem *párthívei készülnek őt otthagyni*, s ekkor így szól hozzájuk:

Nem kényszerítelek, — *magam is tudok*
hóhérja lenni azon útálatosnak!

Erre a fenyegetésre már Bánk türelme is elfogy, s Peturnak, mint «haza s felségáruló»-nak láncokba verésére ad parancsot. Petur egyszerre kiesik szerepéből s a király teljes hatalmú helyettese előtt leborúlva csak annyit mond: «Királyom!» — Nem gyáva meghunyászkodás ez, hanem a legmélyebb loyaltás. Bánkot is meghatja a nyakas kuruc hódolata: elérzékenyülve vonja keblére s aztán emlékezteti a testvér-háborúra, mikor Imre király Peturt, mint a pártos Endre hívét jószágvesztésre ítélte s Bánkhoz menekülve együtt mentek atyja sírjához stb. Mindnyájan megbékélnek s Bánk jogos büszkeséggel mondja:

Oh Endre! győzedelmeskedj te bár
országokon: de ilyen győzedelmet,
mint Bánk neked nyert most, nem nyersz soha!

Az új átdolgozás szerint csak itt hallatszik az ő és Biberach szava a «Melinda» jelszóval, mely aztán egyszerre megváltoztatja a helyzetet.

A Petur korábbi pártos voltára vonatkozó adatot a költő valószínűleg Endre 1221-iki kettős okleveléből vette, Korláth-fia Benedek esetét átvivén Peturra s igen kitűnően felhasználva az ő és Bánk jellemzésére. A krónikák egy részében mindössze annyit olvasott Peturról, hogy ő volt az összeesküvők egyik főembere, ki megölte a királynét, az udvari nép pedig nyomban felkoncolta. Az első és harmadik adatot megtartotta, de a gyilkosságban Peturt csak a szándékig juttatta, mely azonban oly módon nyilatkozik meg viselkedésében, hogy a drámában mindenki őt gyanúsítja a tett végrehajtásával.

Peturhoz és Korláth-fia Benedekhez hasonló vérmérsékletű s hangos szavú elégtelen magyar főúr nemcsak a királyné

meggyilkolása előtt, hanem — mint Endre 1221-iki okleveléből is kitűnik — azután, az Aranybulla kieroszakolása előtti években — több is volt a fő- és köznemesség soraiban, s midőn Katona ezek tulajdonait összefoglalja Peturban, nemcsak a XIII. századi, hanem a későbbi századok elégtelen magyarjának típusát alkotta meg — mint ezt már Gyulai oly kitűnően jellemezte. Petur idegen-gyűlölete azonban oly szenvedélyes, haza- és szabadság-szeretete oly heves, s még loyaltása és vallásos érzülete is oly mélységes, hogy e tulajdonok mint egyéni vonások különböztetik meg társaitól. Az ő inkább törni mint meghajolni kész, keveset fontolgató, elszánt természete, melyet csak egyszer s csak pár pillanatra mérsékelt valamennyire az ellágyulás (kevéssel utóbb restelte is ezt) — lesz a végzete s végül a más büneért kell lakolnia. Így egyeztetni össze a költő a krónikás adatot a maga felfogásával a drámai küzdelem érdekében.

Nagyon érdekes továbbá a II. felv. 2. jelenetében s az V. felvonásban a *nemesség és királyság egymáshoz való viszonya*, különösen a megkoronázott királlyal szemben. Ahogy ezt Katona Petur és Bánk nyilatkozataiban jellemzi s a drámai cselekvény ható elemévé tudja tenni, az nemcsak dramairói nagy tehetségét, hanem mélyen járó történelmi tanulmányát is igazolja, s ezzel nagymértékben hozzájárul a dráma hí korrajához.

Mindjárt a vitatkozás kezdetén mondja Petur e sokszor idézett szavakat (II. fv. 2. jel.):

*Mi a királyt imádjuk, ám de egy
Endrében — egy férfiú királyt imádunk...
Görög, Gubás, Bojár, Olosz,
Német, Zsidó, nekem — mihelyst fejét
a' Korona díszesíti, mind egy az,
mert szent előttem a' Királyom...*

De Bánk csitítja s el akarja tőle vonni pártos társait azzal a figyelmeztetéssel, hogy:

— előbb való a' Hit parancsolatja:
Istennek a' Kenettje egy Királyi Felség!

(A bibliai eredetű fölkenés a szentelt olajjal ma is egyik actusa a koronázás szertartásainak.)

Mikor Bánk királyi parancs-szavával megadásra bírja Peturt, emlékezteti őt a bujdosása éjjelén atyja sírjánál mondott szavaira

...Igazad vala
*Atyám: az Isten nem segít soha
felkent Királyok ellen!*

Midőn utóbb a király gyorskezü udvarnokai pusztá gyanúból megölik Peturt, ez — mint hírül hozzák — utolsó szavaival

is megátkozta a királynét s ennek ismeretlen, «alattomos» gyilkosát, de a királyt és a hazát áldotta. Bánk pedig, midőn más ajánlkozó híján maga Endre király akar vele párviadalra kelni, így utasítja ezt vissza:

*Királyom! én veled nem harcolok!
Szent vagy te én előttem, — Istenem
s Hazám után a' legszentebb!*

Végül a király maga is panaszkép említi, hogy ő mint istenített király nem engedhet szabad folyást fájdalomának (miként Bánk Melinda holttestének láttára) s így sóhajt fel:

*Én Isten vagyok lenni kéntelen,
azonban Ember' lennem nem szabad...*

Ez az imádatos hódolat, mely a fölkent és megkoronázott király személyét szentnek tartja, sőt isteniti, bármely nemzetnek, akár a lenézett gubás halicsi népnek, akár a megvetett zsidófajnak fia volna is; s az a mély vallásos hit, hogy «a fölkent királyok ellen az Isten nem segít soha»: a XIII. század elején (1213.) első tekintetre anachronizmusnak látszik. De nem az. A «szent korona» közjogi elmélete ugyan csak e század folyamán fejlődik ki s a következőben válik teljessé, de a krónikák és oklevelek egyaránt arról tanúskodnak, hogy e fejlődés már a XII. század végén megindult.

A koronázás a királyság első századaiban nálunk is csupán egyházi szertartás volt, de középkori felfogás szerint ezzel történt a királyi uralom ünnepélyes átvétele. Az a kegyeletes tisztelet, mellyel a magyar nemzet koronaszervező és ország-szervező első szent királyának nemcsak emléke iránt, hanem — az Aranybulla (1222) bevezetéséből és 1. §-ból kitűnőleg — intézkedései s a tőle kapott jogok és kiváltságok iránt is viseltetett, idővel átterjedt magára a koronára is, nemcsak mint történelmi becsű, drága ereklyére, hanem mint az uralkodói hatalom jelvényére, melyet nyilván a szent királyok emléke s a koronában rejlő misztikus erő miatt kezdenek utóbb «szent»-nek nevezni. Akinek a fejét ez a korona ékesíti, az — mint Petur mondja — még ha nem a magyar nemzet fia volna is, nemcsak diszt és fényt nyer attól, hanem az uralkodás hatalmát is az biztosítja neki, s személyének a köteles hódolatot, még ha oly gyenge s erélytelen uralkodónak bizonyulna is, mint II. Endre. Imre királynak már e közfelfogás miatt volt bátorsága fegyvertelenül, pusztán vesszővel kezében, átmenni pártos öccse táborába, s itt őt hívei ellenállása nélkül elfogni; ezért koronáztatta meg (mint ahogy atyja III. Béla őt, ő is) fiát III. Lászlót, hogy ezzel biztosítsa számára az uralkodás jogát, s követték példáját II. Endre és IV. Béla is, kik szintén kiskorukban koronáztatták meg elsőszülött fiaikat,

nehogy a szabad király-választás jogán, mint régebben többször, az elhunyt király nagykorú öccsét ültessék a trónra.

A koronázás voltaképp attól kezdve lesz közjogi jelentőségű, midőn a király nemcsak az egyház kezébe tesz esküt, hanem a nemzet jogainak és szabadságainak sértetlen megtartását is esküvel fogadja. IX. Gergely pápa oklevele¹ szerint már II. Endre tett ilyen alkotmánybiztosító esküt; de mivel IV. László az ilyen koronázási esküre mint *ősei szokására* hivatkozik², valószínű, hogy nemcsak közvetlenül előtte uralkodó ősei, hanem már a görög udvarban nevelkedett őse, III. Béla tett először ilyen esküt (bár ennek nincs írott nyoma), mert sokan annyira bizalmatlanok voltak iránta, hogy az esztergomi érsek vonakodása miatt, pápai engedéllyel a kalocsai érsek koronázta meg. — Ugyancsak a XII. század végétől kezdve mind sűrűbben fordulnak elő a királyi oklevelekben olyan kifejezések, melyekben a *király személye* mindinkább háttérbe szorul s helyébe a megszemélyesített *korona lép*. Endre király Gertrud megölésében is a *«királyi korona meggyalázását»* látta³, az Aranybulla 31. §-a pedig arról intézkedik, hogy a nemesség *«a királyi koronának tartozó engedelmességet meg ne tagadja»*. Így lesz a szent korona a későbbi fejlődés során lassankint a magyar haza és nemzet megszemélyesítője s egyben minden közhatalom és jog forrása.

A *Bánk bán* költője tehát, midőn a szent korona és ennek jogos viselője iránt már az előbbi században egyre jobban kifejtett mélységes hódolatot a drámában oly nyomatékosan fejezte ki, ezúttal is a *«kor lelkét»* a nemzeti közfelfogást és közérzületet szólaltatta meg. Tehette ezt annál inkább, mert ha nem ismerhette is az azóta előkerült oklevelek adatait, csupán a Katona Istvántól közlött s a Széchenyi-gyűjteményben talált oklevelekből, a *Corpus juris*ből s egyéb közkezen forgó történelmi és jogi munkákból alaposan megismerhette e kort s talált bennük, ha nem is mindig egykorú, de régi korokra mutató adatokat.

A drámából idézett helyekre közvetlen forrása minden valószínűség szerint Bonfini munkája volt. Ennek egyik helyén⁴ Gara Miklós nádor özvegye, miután fiai Zsigmond királyt elfogták és börtönbe zárták, többek közt így kérlelte őket: *«Vos cum paternis inimicis miseri coniuratis, in sacrosanctum regem inieicistis manus, conieicistis in vincula... Recordor equidem patrem vestrum saepe haec dicere solitum: coronatum sacro diademate regem, etiamsi bestiis comparari posset, numquam*

¹ Kovachich M. *Vestigia comitiorum* etc. 1790. 82. l.

² Fejér Gy. *Cod. dipl.* V—II. 258. l.

³ Már Katona István közli id. m. V. 204. (később *Cod. Dipl.* III—I. 152. l.): *«ad dedecus et opprobrium coronae regiae conspirantibus»* etc.

⁴ Bonfini id. M. Liptiae 1771. Decad. III. Lib. II. 389. l.

tamen sine magno scelere laedi posse.» A fiúk hajolnak anyjuk kérelmére, szabadon bocsátják Zsigmondot, ez viszont megesküszik, hogy nem bosszulja meg rajtuk sérelmét.

Ugyancsak Bonfini¹ a Mátyás király ellen szőtt 1471-iki összeesküvés alkalmával, midőn a kalocsai érsekkel és a nádorral együtt már csak néhány főúr és főpap volt a király pártján (a többi mind a lengyel király fia mellé állott), az «okos-sága és hosszú tapasztalatai miatt méltán bölcsnek tartott» Országh Mihály nádor többek közt így szólt a pártos urakhoz. «*Quemcunque sacra Corona coronatum videris, etiamsi bos fuerit, adorato et pro sacrosancto rege ducito et observato.*»

Ez a két idézet, ha durvábban is, szembetűnőleg ugyanazokat a gondolatokat fejezi ki, melyeket a költő Petur és Bánk szájába ad.

Bonfiniit idézve Katona megjegyzi Historiájában²: «Hanc fere sententiam a pluribus subinde repetitam fuisse novimus». Ilyen ismétlésből csak két, egymással összefüggő helyet idézek: egyik Pethő Gergely krónikájának 1702-iki bécsi kiadása, melyet gróf Kálnoki Sámuel erdélyi udvari kancellár adott sajtó alá. Ebben a 83. lapon Nb. jelzéssel szószerint idézi Bonfini munkájából Országh Mihálynak fentebbi szavaít («*Quemcunque . . . observato.*») A másik kevésbé ismert idézet az, melyet a tudós Telekessy István, II. Rákóczi Ferenc kedvelt egri püspöke, az ónodi országgyűlésen az ország sátrában mondott, midőn a Habsburg-ház trónfosztása került szóba. Mivel Telekessy — méltósága szerint — elsőnek írta alá a detronizáló végzést s e miatt utóbb üldöztetésnek volt kitéve, a maga igazolása végett a primáshoz, a bécsi nuntiushoz s a római pápához írt felvilágosító és tiltakozó jelentéseken kívül a még dunántúli papsága idejéből jól ismert herceg Esterházy Pál nádorhoz is írt egy bizalmasabb hangú magyar levelet,³ melyben ekkép adja elő a maga szereplését és beszédét: «Mivel én — úgymond — nem voltam a rozsnjóányai gyűlésben, akarnám tudni, mit fog használni annak a detronizációnak solennitása, hiszen eléggé detronizáltuk, mikor ellene fegyvert fogtunk (in *plurali* köllött már akkor szólani.) Továbbá miután én effélet soha nem láttam, de olvastam, a mi eleink mint megbecsüllötték a magyar szent koronát és azzal a megkoronázott személyeket, előhoztam. Például említettem Ország M. nádorispán mondasát, melyet Bonfinius decade IV. lib. 3. Kálnoki Sámuel könyvében 1471. citál ezen szókkal: *Dicta Michaelis Ország palatini ad coniuratos: Quemcunque . . .*

¹ U. o. Decad. IV. Lib. III. 597. l.

² Id. m. Tom. VIII. ord. XIV. 1792. 519—20. l.

³ Fogalmazványa közölve: *Adalékok az egri egyházmegye történetéhez.* IV. köt. 1908. 488. l.

etiamsi bos sit . . . observato. (Telekessy itt teljesen idézi O. M. szavait.) Ezeket mondván, többet is mondok vala, de szokása szerint Bercsényi Uram miatt nem mondhatok.»

Telekessynek ezt az újabban előkerült beszédét a költő természetesen nem ismerhette, sőt akkor a Rákóczi-fölkelés történetét is csak hézagosan. De Bonfinitól Pethőn át Katona Istvánig jól ismerte azokat az idézeteket, melyek a szent korona s a koronás király ősi megbecsüléséről szóltak, s amelyekből joggal következett arra, hogy ez már II. Endre korában is közérzés volt. A költőnek e feltevését, mint láttuk, egykorú oklevelek is igazolják.

Íme, ilyen forrástanulmányok után, ilyen tudatos munkával és költői intuitióval alkotta meg Katona József — több mint száz évvel ezelőtt — *a máig is legjobb magyar nemzeti tragédiát*, aminek érdemét sem esztétikai álokoskodással, sem történelmi tájékozatlansággal nem lehet tőle elvitatni.

BADICS FERENC.